

Staatsvorming en maatschappelijke verhoudingen*

Maarten Prak

Charles Tilly, *Coercion, capital and European states, AD 990-1990* (Oxford en Cambridge Mass. 1990) xi + 269 bladzijden (Studies in Social Discontinuity), Basil Blackwell, ISBN 1-55786-067-X. f91,25.

Charles Tilly's boek over duizend jaar staatsvorming in Europa is een wetenschappelijke krachttoer van de eerste orde. In 225 pagina's tekst wordt een belangrijk aspect van de historie van een heel continent gedurende het voorbije millennium behandeld, op systematische wijze, met inachtneming van de temporele ontwikkelingen en de regionale verscheidenheden, met verhelderende uitstapjes naar andere werelddelen en een klinkend slothoofdstuk dat de relevantie van de voorafgaande analyse in het huidig tijdsgewricht laat zien. Doordat de analyse voortdurend en overtuigend terugkoppelt van politieke naar economisch-sociale omstandigheden kan het boek ook beschouwd worden als een belangrijke doorbraak uit het neo-Malthusiaanse Annales-paradigma, dat er immers tot op heden niet in slaagde om een wezenlijke verbinding te construeren tussen enerzijds de ontwikkeling van bevolking en bestaansmiddelen en anderzijds de politiek (Braudels welbekende 'evenementen'). Tilly's boek mag in belang zonder meer op één lijn gesteld worden met het project van Immanuel Wallerstein - overigens aanvankelijk verschenen in dezelfde serie - en overtreft deze laatste bovendien ruimschoots in analytische precisie.

Het is inmiddels al zo vaak geconstateerd dat 'staatsvorming' als onderwerp in de mode is,¹ dat het nauwelijks nader betoog behoeft dat dit boek mede een produkt is van het werk dat door talrijke historici, sociologen en politicologen in de voorbije jaren is verzet. Voor een goed begrip is het echter wenselijk om even stil te staan bij één werk in het bijzonder, te weten de lijvige verzameling artikelen die in 1975 verscheen onder de titel *The formation of national states in Western Europe*, onder redactie van niemand anders dan Tilly zelf. Het nieuwe boek bouwt namelijk ten dele voort op dat werk, maar is tegelijk ook een uitdrukkelijke oefening in zelfkritiek.

De bundel verscheen indertijd als onderdeel van een serie wetenschappelijke projecten, die bedoeld was als handreiking aan landen van de Derde Wereld. In 1975 waren de dagen van de westerse-voortuitgang-als-aanlokkelijk-voorbeeld

echter wel geteld en het boek beperkte zich derhalve tot een thematische behandeling van het staatsvormingsproces in een uitdrukkelijk historische context. Daarbij werd de volle nadruk gelegd op de doorgaans nogal verwaarloosde, want minder aantrekkelijke kanten: de cruciale rol van oorlogen en legers, de fiscale voorwaarden die al het bloedvergieten mogelijk maakten en de repressieve inspanningen die weer nodig waren om de staat van middelen te voorzien.

Bij al dat revisionisme bleef echter, zo constateert Tilly nu (12), één element uit de oudere historiografie overeind. Deze had een min of meer koninklijke weg naar de 'moderne' staat voorgesteld, een amalgaam van de Franse, Engelse en Pruisische ervaringen. En al hadden Tilly en de zijnen dan duidelijk weten te maken dat de aanvoerende koningen bovenal veldheren waren geweest, ook bij hen bleef het beeld van die ene marsroute intact. Het nieuwe boek postuleert dat het einddoel, de nationale staat, inderdaad voor heel Europa gelijk was, maar problematiseert die convergentie tegelijkertijd, door te constateren dat de verschillende landen langs zeer uiteenlopende wegen tot dat punt geraakten.²

Achteraf kan vastgesteld worden dat zowel het probleem als de oplossing in aanzet ook al voorhanden waren in de genoemde bundel. In de bijdrage van de (inmiddels overleden) Noorse politicoloog Stein Rokkan werd namelijk gewezen op het curieuze fenomeen dat in de vroeg-moderne periode verstedelijking en staatsvorming op gespannen voet met elkaar stonden. Naast de grote territoriale staten, zoals de drie genoemde, signaleerde Rokkan een brede middenband van Midden-Italië naar de kusten van de Noord- en Oostzee, waarin staatkundige verbroekeling de norm was. Hij suggereerde een direct verband met de hoge graad van urbanisatie in dit gebied.³ Niet zonder reden heeft Tilly zijn nieuwe boek aan Rokkan opgedragen!

Bij Rokkan vormde dit contrast slechts één dimensie in een gecompliceerd schema van variabelen in het Europese staatsvormingsproces.⁴ Tilly heeft het daarentegen als uitgangspunt genomen voor een systematische analyse van dat proces. Het idee daarvoor kreeg hij, zo schrijft hij in het voorwoord, toen hij samen met Wim Blockmans⁵ een themanummer voorbereidde van het tijdschrift *Theory and Society*, over 'Cities and States in Europe, 1000-1800' (inmiddels verschenen, september 1989).

Het staatsvormingsproces moet volgens Tilly allereerst begrepen worden in het kader van het Europese statensysteem als geheel. Staten worden gedefinieerd als 'coercion-wielding organizations that are distinct from households and kinship groups and exercise clear priority in some respects over all other organizations within substantial territories' (1). Tegenwoordig worden dergelijke 'dwang-uitoefenende organisaties' van elkaar gescheiden door een zeer precieze grenslijn,

die het territorium afbakent waarin zij min of meer ongestoord hun gang kunnen gaan. Dit is een betrekkelijk recente verworvenheid en de verwickelingen rond de Duits-Poolse grens laten zien dat tot op de dag van vandaag sommige demarcaties omstreden zijn. Duizend jaar geleden was van dergelijke grenzen uiteraard geen sprake. Europa werd bedekt door een groot aantal vorstendommen zonder duidelijke begrenzing. Vijfhonderd jaar later waren de grenzen duidelijker, maar allerminst onomstreden. Hanteren we niet al te bekrompen criteria, dan zijn omstreeks 1500 in Europa nog zo'n vijfhonderd staten te tellen. Het gezag in en over veel van die staten was betwist en bijgevolg is het overgrote deel sindsdien verdwenen, dat wil zeggen opgegaan in of domweg opgeslokt door de grote broers, de pakweg 25 staten die nu nog over zijn.

In de onderlinge concurrentiestrijd tussen al die staten speelden twee elementen een rol die onlosmakelijk met elkaar verbonden waren: geweld en de middelen die daarvoor nodig waren, de 'coercion' en 'capital' uit de titel. Gedurende de gehele periode waren de Europese staten verwickeld in een permanente wapenwedloop. Omdat in oorlogen uiteindelijk effectiviteit (totale inzet) de doorslag geeft en niet efficiëntie (inzet gerelateerd aan bijvoorbeeld bevolkingsomvang), stelden de machtigste staten steeds de norm in deze wedloop voor hun kleinere burens. Die konden kiezen tussen meedoen, of onder de voet gelopen worden. In de Europese wapenwedloop zijn grofweg vier stadia te onderscheiden:

- 1 patrimonialisme (tot de vijftiende eeuw), waarin legers werden gevormd uit stamverbanden en later feodale lichten, terwijl vorsten hun inkomsten verwierven uit eigen domeinen, aangevuld met incidentele heffingen en schattingen;
- 2 makelaardij (1400-1700), waarin legers op contractbasis werden gehuurd en vorsten in toenemende mate afhankelijk werden van kapitaalkrachtige geldschieters die tevens het fiscale apparaat beheerden;
- 3 nationalisatie (1700-1850), waarin legers meer en meer gerecrueteerd werden uit de inheemse bevolking en de belastingen direct in handen van de staat kwamen;
- 4 specialisatie (na 1850), waarin het militair apparaat tot een apart, en steeds meer ondergeschikt, onderdeel van een sterk uitdijende staat werd.

Tot en met de derde fase vormden legers en vloten veruit de belangrijkste kostenpost op de begroting van iedere staat, naast de renten en aflossingen van de schulden die onveranderlijk verband hielden met de talrijke onderlinge oorlogen, die zo kenmerkend waren voor de Europese betrekkingen. Behalve op het internationale toneel speelden de militairen ook binnenlands een belangrijke rol, doordat zij niet zelden tevens politici waren en hun eenheden ook gebruikten voor ordehandhaving. Tot het begin van de negentiende eeuw waren de staat en zijn

apparaat van fysieke dwang aldus buitengewoon intiem met elkaar verbonden.

De opeenvolgende stadia waren vanzelfsprekend niet als zodanig gepland, maar uitgekristalliseerde oplossingen voor de problemen waarmee de afzonderlijke staten door de wapenwedloop geconfronteerd werden. Gaande het proces werd de interne druk van de internationale concurrentie steeds groter en dat verklaart ook waarom de Europese staten uiteindelijk steeds meer, met name na 1800, op elkaar begonnen te lijken: de resterende, relatief grote staten waren aan elkaar gewaagd en drongen elkaar als het ware gelijkaardige oplossingen voor hun collectieve, zelfgeschapen 'probleem' op.

Dat probleem, namelijk de onderlinge rivaliteit, hield weer verband met de voortdurende noodzaak om de middelen te vinden die noodzakelijk waren om zich de concurrenten van het lijf te houden. De meeste staten hadden een centrale regio waarin ze echt de baas waren, omgeven door een buffer die zowel diende voor bescherming, als om middelen te genereren. In de Republiek waren de Generaliteitslanden, aan de meest-bedreigde zuidgrens, daarvan een karakteristiek voorbeeld. Was de buffer eenmaal afdoende gepacificeerd, dan kon die eventueel aan het centrum toegevoegd worden, maar werd tegelijk een nieuwe buffer nodig. Aldus ontmoette iedere staat na verloop van tijd een krachtige buur.

Dat laatste was namelijk evenzeer typerend voor het Europese statensysteem: geen enkel land wist het geheel te beheersen; alle pogingen daartoe faalden binnen betrekkelijk korte tijd. Door middel van een aantal fraaie diagrammen, die in kaart brengen welke staten in bepaalde perioden met elkaar oorlog voerden, laat Tilly zien hoe het statensysteem eerder een netwerk dan een hiërarchie was. Het netwerk bestond uit verschillende delen, want oppermacht in een bepaalde regio, bijvoorbeeld het Oosten, impliceerde zeker geen dominantie over het gehele continent. Bovendien verschoven in de loop van de tijd de zwaartepunten binnen het netwerk. Om maar weer dicht bij huis te blijven: de opkomst van de Republiek in de zeventiende eeuw, en haar neergang na 1713, illustreren dit punt.

Met dit alles zijn we nog op tamelijk bekend terrein. Tilly's belangrijkste innovatie zit 'm in de verbinding die hij legt tussen dit internationale, door rivaliteit bijeengehouden netwerk en de binnenlandse basis die (blijvende) participatie in het netwerk mogelijk moest maken. Die participatie was immers, zoals reeds opgemerkt, een kostbare en steeds kostbaarder aangelegenheid. De verschijning van vuurwapens en staande legers op de Europese slagvelden - beide in de vijftiende eeuw - en de nieuwe defensiewerken die nodig waren om zich tegen deze innovaties te verdedigen,⁶ dwongen alle staten om zich meer dan ooit rekenschap te geven van de vraag hoe deze te financieren. Daarbij hadden zij echter rekening te houden met de gegeven aard van hun economische hulpbronnen. Deze bepaalden in belangrijke mate de aard van het staatsvormingsproces.

Op het eerste gezicht waren de beste omstandigheden voorhanden in staten gezegend met veel steden die intensief betrokken waren bij het internationale handelsverkeer. Het geld vloeide daar rijkelijk en de handelsstromen waren relatief gemakkelijk af te tappen voor fiscale doeleinden. Misschien nog wel belangrijker was het feit dat daar ook de zo belangrijke kredietfaciliteiten direct binnen bereik waren. In geval van oorlog immers sprongen de uitgaven omhoog in een tempo dat de belastingen niet zo snel konden bijbenen. Staten waren daarom vanaf de tweede fase, die van de makelaardij, sterk afhankelijk van geldschieters. Waren die ter plaatse aanwezig, dan was dat voor de desbetreffende staat een voordeel. Door de relatieve overvloed aan kapitaal kon een dergelijke staat het met een kleine bureaucratie stellen. Maar ze hadden ook hun zwakke kanten. In de verstedelijkte gebieden deed zich in het klein hetzelfde patroon voor als in het Europese statensysteem als geheel: onderlinge concurrentie, zonder duidelijke winnaars. Onafhankelijke stadsstaten moesten door middel van moeizame allianties bij elkaar gehouden worden en de stedelijke kapitalisten behielden een belangrijke vinger in de pap. Desondanks bleek deze kapitalistische variant van het staatsvormingsproces - in het boek geïllustreerd aan de hand van Venetië⁷ - tot aan de Italiaanse en Duitse eenwording, in de tweede helft van de negentiende eeuw, levensvatbaar.

Met geheel andere omstandigheden werden de heersers van overwegend agrarische staten geconfronteerd - in het boek toegelicht met de casus Rusland. De economie was daar lange tijd nauwelijks gemonetariseerd, gemakkelijk belastbare handelsstromen of directe toegang tot krediet ontbraken nagenoeg. Veel van deze staten - te denken valt ook aan Polen, Hongarije, Sicilië en tot op zekere hoogte Spanje - moesten eerst veroverd worden op andere volkeren, die zich er als schatting-heffende overheersers hadden gevestigd: nomaden en Turken in het Oosten, Vikingen en islamieten in het Zuiden. In dergelijke staten speelde, bij gebrek aan steden, de bourgeoisie geen rol van betekenis. Revenuen en manschappen ten behoeve van de oorlog moesten onttrokken worden aan de agrarische economie, die beheerst werd door feodale heren. Hun onderlinge strijd kon grofweg tot twee uitkomsten leiden (Tilly verklaart overigens niet de oorzaak van de verschillende uitkomsten): in een aantal landen ontstond een patstelling, waardoor de adel collectief de macht in handen hield, in andere landen wist één potentaat de overigen min of meer te onderwerpen, hetgeen resulteerde in een omvangrijke bureaucratie belast met de directe inning van de heffingen. In dergelijke staten speelde dwang een relatief grote rol, zoals de geschiedenis van Oost-Europa leert.

Tussen deze twee uitersten van kapitaal-intensieve en dwang-intensieve staatsvorming bevond zich nog de welhaast onvermijdelijke derde variant, die elementen van beide combineerde. Engeland, dat als voorbeeld dient, en verder

Frankrijk, Pruisen en toch ook weer Spanje worden door Tilly tot deze variant gerekend. Alhoewel hij ons uitdrukkelijk verzekert dat het hier om een authentieke variant met eigen karakteristieken gaat (159), kan die - mij althans - niet werkelijk overtuigen. Het lijkt zinvoller om de problematiek te analyseren in termen van een continuüm, met kapitaal en dwang als parameters en de twee eerstgenoemde varianten als uitersten. Zoals gezegd convergeerden de uiteenlopende staatsvormen uiteindelijk steeds meer tot het thans dominante type van de nationale staat. De Franse Revolutie en de Napoleontische veroveringsoorlogen markeren uiteraard de waterscheiding. Dat doen ze niet alleen doordat ze althans tijdelijk in grote delen van Europa een uniform regiment doorvoerden, maar nog meer door de aard van dat regiment. Tot het eind van de achttiende eeuw hadden veel staten een belangrijk deel van de contacten met hun onderdanen uitbesteed aan belastingpachters, lokale magnaten en andere tussenpersonen. Met name vanaf de Revolutieoorlogen namen veel staten dergelijke werkzaamheden in eigen beheer: ingezetenen werden staatsburgers en als zodanig door de staat aangesproken.

Omgekeerd echter begonnen die staatsburgers nu eisen te stellen aan de staat in plaats van aan de genoemde tussenpersonen. Ook in eerdere perioden moesten centrale overheden in ruil voor nieuwe fondsen voortdurend schikkingen treffen met steden, edelen en andere geprivilegieerde groepen die de toegang tot de fondsen beheersten. Hun uitschakeling bracht de voordien aan het adres van die tussenpersonen gerichte claims van ingezetenen direct op het bord van de centrale overheden. Voorzieningen die tot dan toe een lokaal of regionaal karakter hadden, werden nu genationaliseerd. Omdat centrale instanties er van hun kant eveneens belang aan hechtten om tot uniformering van wetgeving en instellingen te komen, mede om zo efficiënt en effectief mogelijk te kunnen blijven opereren in het internationale netwerk, breidden staten hun werkterrein in hoog tempo uit.⁸ Uiteindelijk raakten daarbij de militaire taken steeds meer op de achtergrond. Omstreeks 1900 echter bedroegen de uitgaven voor dit doel in Nederland en andere Europese landen nog altijd een kwart of meer van het totale staatsbudget.

Behalve in Europa zelf heeft de nationale staat in de negentiende en twintigste eeuw ook de rest van de wereld 'veroverd', en dat wel letterlijk want het is achteraf bezien een buitengewoon succesvol exportprodukt geweest. In de Derde Wereld, en zelfs dichterbij huis, zien we ook nog steeds de fenomenen die in heel Europa nog maar betrekkelijk kort geleden aan de orde van de dag waren. De Sovjet economie is onlangs bezwiken onder de enorme last die een imperium en status als wereldmacht met zich brengen. En terwijl ik dit schrijf is de Iraakse president en legeraanvoerder Saddam Hoessein zojuist Koeweit binnengevallen, op zoek naar revenuen om zijn enorme legermacht in stand te houden en de schulden af te betalen die hij heeft opgelopen in een vorige oorlog.

In een boek dat zoveel terrein bestrijkt als *Coercion, capital and European states*, zijn natuurlijk tekortkomingen te ontdekken. Tilly zelf is de eerste om dat toe te geven, maar verzoekt de lezer tegelijkertijd om zich af te vragen in hoeverre feitelijke onjuistheden de algehele analyse ontkrachten (xi). Hij maakt het zichzelf daarbij niet altijd even gemakkelijk, door slechts spaarzaam te annoteren. De uitvoerige literatuuropgave vergoedt dat gemis slechts ten dele. Mijn eruditie kan niet bij die van Tilly in de schaduw staan, zodat ik mij hier zal beperken tot de opmerking dat over de Nederlandse geschiedenis, die veelvuldig aan bod komt, in ieder geval geen onzin wordt verkocht (op een aanvechtbare mededeling na, waarover dadelijk).

Ernstiger is wellicht dat Tilly's parameters, kapitaal en dwang, niet in gelijke mate operationaliseerbaar lijken. Voor de eerste heeft hij in navolging van Rokkan een fraaie oplossing gevonden, door de mate van verstedelijking als graadmeter te nemen. Dankzij vooral het werk van De Vries en Hohenberg en Lees is de urbanisatie inmiddels goed in kaart gebracht.⁹ Maar de 'coercion' is, ondanks de talrijke tabellen die Tilly voorlegt, nog een tamelijk vage aangelegenheid. Voor een praktische toepassing van zijn analyse in kleinschaliger onderzoek is dat vooralsnog een belemmering.

Hier en daar heeft hij de neiging om het model wat al te mooi af te ronden. Zo beweert hij over de kapitaal-intensieve variant (62): 'it was historically great for naval warfare, less so for artillery and cavalry, and a long-term drawback in mass-army tactics'. Wanneer wij bedenken dat in de vroeg-moderne periode de meest geduchte infanteristen afkomstig waren uit Zwitserland (de piekeniers) en de Nederlanden (de door de Nassaus geïnstrueerde musketiers), beide gelegen in de stedenband, dan lijkt het laatste deel van die uitspraak ronduit twijfelachtig.¹⁰

Het noemen van Zwitserland wijst overigens op nog een ander probleem, dat zich in zekere zin ook tot de Duitse gebieden lijkt uit te strekken: hoe verstedelijkt was de stedenband - Europa's 'ruggegraat', in de termen van Wallerstein?¹¹ In Italië en de Nederlanden bestonden concentraties van belangrijke steden. Maar in Zwitserland waren eigenlijk alleen Basel en Zürich werkelijk van belang. In Zuid-Duitsland¹², langs de Rijn en aan de Duitse Noordkust waren ook grotere steden te vinden. Maar waarin week Midden-Duitsland, bedekt door talrijke zeer kleine stadjes,¹³ nu precies af van belangrijke delen van Frankrijk?

Zonder het belang van deze, en mogelijke andere, aanmerkingen te willen bagatelliseren, moet toch vastgesteld worden dat Tilly's grootschalige aanpak nu eenmaal onvermijdelijk tot losse eindjes leidt: waar gehakt wordt, vallen spaanders. De volgende stap is een nauwkeuriger onderzoek van de rondvliegende delen - kunnen die wellicht toch nog op de een of andere wijze met het geheel verbonden

worden? Mij dunkt dat Tilly zelf een aantal bruikbare gereedschappen voor het herstelwerk heeft geleverd. Niet het minst belangrijke daarvan is dat van de vergelijking. Door verschillende typen van maatschappelijke verhoudingen en staatsvormen te onderscheiden en geografisch te lokaliseren, wordt het mogelijk om volgens een gerichte comparatieve aanpak te werk te gaan. 'Comparatief' is al evenzeer in de mode als 'staatsvorming'. Zonder een helder idee over de mogelijke vergelijkbaarheid tussen, bijvoorbeeld, twee landen blijft het echter tasten in het halfduister. Wanneer we nu aan de hand van Tilly's model de geschiedenis van de Nederlandse Republiek tijdens de zeventiende en achttiende eeuw willen vergelijken, lijkt het redelijk om relatief veel overeenkomsten te verwachten met andere gebieden binnen de stedenband en daarentegen betrekkelijk grote verschillen met de overige delen van het continent.¹⁴ Voor Nederlandse historici heeft dit tenslotte als belangrijk voordeel dat de vaderlandse geschiedenis hiermee verlost wordt uit het isolement van 'buitenbeentje', 'mirakel', of welke andere term men ook wil gebruiken om aan te duiden dat het hier altijd geheel anders toegaat dan elders.

Noten

- * Volledigheidshalve moet vermeld worden dat ik in het najaar van 1988 commentaar heb geleverd op een eerste ontwerp van het boek, waarvan in het voorwoord ook melding wordt gemaakt.
1. Voor een eerste kennismaking in het Nederlands, zie Wim Blockmans, 'Beheersen en overtuigen. Reflecties bij nieuwe visies op staatsvorming', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 16 (1990) 18-30.
 2. De centrale vraagstelling van het boek (5) luidt: 'What accounts for the great variation over time and space in the kinds of states that have prevailed in Europe since AD 990, and why did European states eventually converge on different variations of the national state?'
 3. Stein Rokkan, 'Dimensions of state formation and nation-building: a possible paradigm for research on variations within Europe', in: Charles Tilly ed., *The formation of national states in Western Europe* (Princeton 1975) 576-577.
 4. Zie ook het hoofdstuk over Rokkan in: Charles Tilly, *Big structures, large processes, huge comparisons* (New York 1984).
 5. Voor Blockmans' eigen formulering van de problematiek, zie zijn 'Princes conquérants et bourgeois calculateurs. Le poids des réseaux urbains dans la formation des états', in: Neithard Bulst en J.-Ph. Genet ed., *La ville, la bourgeoisie et la genèse de l'état moderne (XIIIe-XVIIIe siècles)* Actes du colloque de Bielefeld, 1985 (Parijs 1988) 167-181.
 6. Een voortreffelijk overzicht in: Geoffrey Parker, *The military revolution. Military innovation and the rise of the West, 1500-1800* (Cambridge 1988) in het bijzonder hoofdstuk 1.
 7. Een interpretatie van de geschiedenis van de Republiek der Verenigde Nederlanden in deze termen: Marjolein 't Hart, *In quest for funds. Warfare and state formation in the Netherlands, 1620-1650*, dissertatie Rijksuniversiteit Leiden 1989 (handelseditie te verwachten in 1991).

8. Tilly biedt zo ook een complementaire, 'externe' verklaring voor het ontstaan van de verzorgingsstaat, naast de meer 'interne' van Abram de Swaan, *Zorg en de staat. Welzijn, onderwijs en gezondheidszorg in Europa en de Verenigde Staten in de nieuwe tijd* (Amsterdam 1989).
9. Jan de Vries, *European Urbanization 1500-1800* (Londen 1984); Paul M. Hohenberg en Lynn Hollen Lees, *The Making of Urban Europe 1000-1950* Harvard Studies in Urban History (Cambridge Mass. 1985); het laatstgenoemde boek overigens geïnspireerd door Tilly.
10. Niet zonder reden merkt Maury D. Feld op over de zeventiende-eeuwse Republiek: 'The Dutch army was perhaps the most efficient and certainly the most widely imitated force of its time', pagina 171 in een fascinerend essay dat probeert aan te tonen dat dit juist het gevolg was van dezelfde maatschappelijke verhoudingen in de Republiek die volgens Tilly een belemmering vormden: 'Middle-class society and the rise of military professionalism: the Dutch army 1589-1609', in: idem, *The structure of violence. Armed forces as social systems* (Beverly Hills en Londen 1977) 169-203.
11. Immanuel Wallerstein, *The modern world system, vol. 2 Mercantilism and the consolidation of the European world-economy, 1600-1750*. Studies in Social Discontinuity (New York 1980) 75.
12. Over de Zuidduitse steden en staatsvorming: Thomas A. Brady Jr., *Turning Swiss. Cities and empire 1450-1550*. Cambridge Studies in Early Modern History (Cambridge 1985).
13. Zie: Mack Walker, *German home towns. Community, state and general estate 1648-1871* (Ithaca en Londen 1971).
14. Een eerste aanzet daartoe van de hand van ondergetekende: 'Civil disturbances and urban middle class in the Dutch Republic', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 15 (1989) 165-173; een meer uitgewerkt voorbeeld biedt het in noot 7 genoemde proefschrift van Marjolein 't Hart.